

Prace Filologiczne 2024 (79): 19–37

ISSN 0138-0567; e-ISSN 2720-5037

Copyright © by Lucyna Bagińska, 2024

Creative Commons: Uznanie autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>

<https://doi.org/10.32798/pf.1471>

LUCYNA BAGIŃSKA

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

e-mail: lucbag@o2.pl

<https://orcid.org/0000-0002-3348-9805>

ZA SŁOWAMI O IKONIE, CZYLI
TEKSTOWY OBRAZ KOBIETY ZAWARTY
WE FRAGMENTE POWIEŚCI OLGI TOKARCZUK
PT. *EMPUZJON*, ZREKONSTRUOWANY
Z ZASTOSOWANIEM METODOLOGII KOGNITYWNEJ

FOLLOWING THE WORDS ABOUT AN ICON. COGNITIVE LINGUISTIC
FRAMEWORK FOR RECONSTRUCTING A *TEXTUAL VIEW*
OF A WOMAN CONTAINED IN A FRAGMENT OF OLGA TOKARCZUK'S
NOVEL *THE EMPUSIUM*

Abstract: The aim of the article is to present the results of examining the language of a fragment of Olga Tokarczuk's novel *The Empusium* (Pol. *Empuzjon*). A natural medicine horror, inspired by a work of art – an Orthodox icon, which in Western culture is called *Saint Emerence*. The analyzed statement of the main character of the novel was subordinated to the rules of ekphrasis as a form organizing the linguistic presentation of a painting (Gogler 2004, Markowski 1988). The applied methodological instruments of the cognitive linguistics paradigm, profiling and conceptual metaphor, developed by both American and Polish linguists (Langacker 2009, Lakoff and Johnson 1988, Bartmiński 1989) made it possible to reconstruct what is behind the words of ekphrasis, in the mental layer of language users, i.e. the way they understand and imagine the concept of a woman. This research procedure fits into the theory of the textual image of the world (Tokarski 2016). The theory of G. Bohem (2014), a contemporary German art historian and philosopher, was used to reflect on the reception of a work of art.

The analyzed fragment is related to many threads of the novel, mainly those that refer to reflections on women from the beginning of the 19th century.

KEYWORDS: icon, artwork, ekphrasis, conceptual metaphor

Wprowadzenie

Rozważania w artykule podporządkowałam realizacji dwóch głównych celów. Pierwszym jest ustalenie, jak w rezultacie przekładu intersemiotycznego, zachodzącego między kodem znaków plastycznych (ikona) a kodem językowym (tekst o obrazie), zostało przedstawione dzieło malarskie we fragmencie powieści Olgi Tokarczuk. Drugim – prezentacja wyników badania tego, co kryje się właśnie za słowami w warstwie mentalnej tych, którzy wypowiadają się o obrazie (tu: bohaterów utworu) i dotyczy konceptualizacji¹ pojęcia ‘kobieta’.

Do analizy procesów zachodzących w sferze pojęciowej wymienionych użytkowników języka zostały zastosowane wybrane instrumenty kognitywnego paradygmatu językoznawstwa², wypracowane zarówno przez lingwistów amerykańskich (m.in. Langacker 2009, Johnson 2009, Lakoff 1988), jak i polskich (m.in. Bartmiński 1998, Tokarski). Są nimi profilowanie (Langacker 2009, Bartmiński i Niebrzegowska 1998) i metafora pojęciowa (Lakoff i Johnson 1988). Językoznawcy kognitywni koncentrują się na badaniu poznawczej właściwości języka naturalnego, czyli na traktowaniu go jako źródła wiedzy o człowieku i świecie³.

Postępowanie badawcze oparte na analizie fragmentów dzieła literackiego wpisuje się w teorię *tekstowego obrazu świata* (Tokarski 2016)⁴, która ewoluowała

¹ Konceptualizacja – rozumienie znaczenia lub wyobrażenia pojęcia, na które składa się jego treść znaczeniowa i struktura (Langacker 2009, s. 100).

² Językoznawstwo kognitywne zrodziło się w latach 80. XX wieku w USA. Jego badacze zajmują się ustalaniem zależności między językiem a umysłem, korzystając ze zdobyczy antropologii i psychologii. Największą rolę odgrywa w niej znaczenie, procesy pojęciowe towarzyszące jego powstawaniu oraz ucieleśnione doświadczenie. Pionierami szkoły m.in. byli G. Lakoff, R. Langacker, Ch. Fillmore, G. Fauconnier (por. Evans 2009, s. 48).

³ Z językiem kojarzy się przede wszystkim jego funkcja komunikacyjna.

⁴ *Tekstowy obraz świata*, najogólniej rzecz ujmując, jest realizującą się na poziomie *parole* odmianą *językowego obrazu świata* (*langue*), charakterystyczną dla konkretnego tekstu. Tworzą go m.in. konstrukcje fleksyjne, składniowe, słowotwórcze i przede wszystkim leksykalne, charakterystyczne dla konkretnego autora wypowiedzi (np. nietypowo zestawiane wyrazy). Odzwierciedla się w nich system wartości tego, kto tworzy tekst.

ze szczególnie charakterystycznej dla polskiego językoznawstwa kognitywnego teorii *językowego obrazu świata* (m.in. Bartmiński 2007).

Analizowany fragment powieści został podporządkowany regułom ekfrazy, czyli formy wypowiedzi o dziele plastycznym (m.in. Markowski 1999, Gogler 2004, Dziadek 2011), zainspirowanej prawosławną ikoną⁵. Fragment jest powiązany z tymi wątkami dzieła noblistki, które odnoszą się do sytuacji kobiet z początku XX wieku. Zrekonstruowany w artykule element *tekstowego obrazu kobiety* został oparty głównie na myśli filozoficznej z przełomu XIX i XX wieku.

Do badania recepcji dzieła plastycznego posłużyłam się teorią Gottfrieda Bohema (2014), współczesnego niemieckiego filozofa i historyka sztuki.

Metodologia – wybrane instrumenty wypracowane przez lingwistów kognitywnego paradygmatu językoznawstwa

Badanie poznawczej predyspozycji języka z zastosowaniem instrumentów wypracowanych przez językoznawców kognitywnych pozwala ustalić, jak są konceptualizowane w sferze mentalnej jego użytkowników fenomeny świata (np. ludzie, obiekty, pojęcia). Ekspresja językowa stanowi wyraz tych procesów mentalnych. Poprzez analizę języka uzyskuje się więc dostęp do sfery pojęciowej nadawców komunikatów językowych. Dzięki temu jest możliwe zrekonstruowanie rozumienia i wyobrażenia przez nich określonych fragmentów rzeczywistości.

W teorii tego paradygmatu znaczenie odpowiada konceptualizacji, w której uwzględnia się zarówno treść pojęcia, jak i jego strukturę (Langacker 2009, s. 100). Do zrekonstruowania rozumienia pojęcia 'kobieta' w niniejszym artykule wykorzystano profilowanie (Langacker 2009, Bartmiński 1998)⁶ i metaforę pojęciową⁷ (Lakoff i Johnson 1988).

Profilowanie stanowi jeden z podstawowych sposobów budowania i rozumienia znaczenia przez konceptualizatora. W strukturze bazowej pojęcia w konkretnym jego użyciu ulegają *podświetleniu* (Langacker 2009), czyli są eksponowane jedynie pewne jego aspekty, podkategorie. Bartmiński określa je mianem: *fasety* (Bartmiński 1998, s. 216). Badacze kognitywnego paradygmatu zauważają, że nigdy w indywidualnym użyciu słowa odsyłającego do pojęcia nie jest możliwe odniesienie się do jego wszystkich potencjalnych znaczeń, składających się na bazę

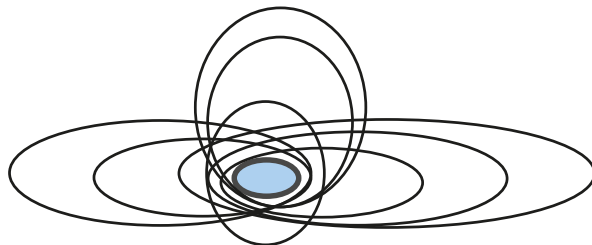
⁵ Inną formą wypowiedzi o dziele plastycznym jest hypotypoza (R. Słodczyk 2017, L. Bażyńska 2024).

⁶ Różnica między podejściem do zagadnienia amerykańskiego badacza a polskiego polega na tym, że Langacker koncentrował się na samym procesie powstawania profili znaczenia, na jego dynamice, natomiast Bartmiński zajmował się materiałem już gotowym, statycznym.

⁷ Do innych należą jeszcze amalgramat.

pojęciową. Uwzględnia się jednak w tej operacji stosunek *podświetlonego* elementu do miejsca w strukturze bazy pojęciowej i wpisanych w nią w hierarchii.

W akcie profilowania rola konceptualizatora jest szczególnie istotna, bo to z jego punktu widzenia dokonuje się konstruowanie znaczenia (Bartmiński 1998, s. 216). To on wybiera z bazy pojęcia określoną fasetę.

Ryc. 1. Na schemacie graficznym zilustrowano proces profilowania. Na bazę pojęcia składają się wszystkie domeny pojęcia, którym odpowiadają elipsy na schemacie.

W przestrzeni mentalnej konceptualizatora następuje wybranie pewnego zestawu treści pojęciowych ze wszystkich możliwych; tego, na którym skupiona jest uwaga poznawcza. Na schemacie odpowiada temu jedna z elips. W oznaczonym kolorem środku schematu zawarta jest informacja o wspólnym dla wszystkich domen elemencie pojęcia. (Por. Langacker 2009)

„Istotą metafory pojęciowej jest rozumienie i doświadczenie jednego rodzaju rzeczy w terminach innej rzeczy” (Lakoff, Johnson 1988). Metafora pojęciowa powstaje więc przez przeniesienie atrybutów jednej domeny⁸ pojęciowej do innej. Nowa jakość, konstytuująca się w wyniku tej operacji, wyrażająca rozumienie lub wyobrażenie pojęcia, do którego odsyła wyraz lub wyrażenie użyte przez mówiącego, odpowiada domenie docelowej, natomiast ta, która jest wykorzystana do jej zbudowania, stanowi domenę źródłową (Lakoff i Johnson 1988, s. 155). Zachodzi wówczas operacja, którą za pomocą symboli można wyrazić następująco: X to Y (np. MIŁOŚĆ TO DROGA, CZAS TO PIENIĄDZ). Zależność między pojęciami, które podlegają procesowi tworzenia nowego znaczenia, musi być koherentna, czyli w pewnych aspektach struktury obu domen powinny przylegać do siebie, zgadzać się, „pasować do siebie”, chociaż nie w pełni przystając. Badacze kognitywni wyodrębnili metafory ontologiczne, relacyjne i strukturalne.

Pierwsze z wymienionych związane są ze zmianą paradygmatu i polegają na tym, że byty nieożywione zyskują cechy bytów ożywionych i odwrotnie – ożywione podlegają reifikacji (urzeczowieniu). Powstawanie metafor relacyjnych opiera się na wykorzystywaniu doświadczeń ciała ludzkiego usytuowanego w przestrzeni,

⁸ Mianem domen określane są pakiety wiedzy istniejące w sferze mentalnej (umyśle) użytkowników języka.

czyli np. wykorzystanie kierunku wertykalnego góra–dół, relacji prawa i lewa strona oraz związanej z nim aksjologii. Potwierdzeniem tej zależności są wyrażenia: *rosną mi skrzydła u ramion* lub *jestem zdołowany*. W metaforach strukturalnych jedno pojęcie abstrakcyjne jest objaśniane (mapowane) przez inne tego typu.

Podstawowe wyobrażenie pojęcia człowieka w ujęciu językoznawców kognitywnych odpowiada pojemnikowi (Lakoff i Johnson 1988, s. 155), ponieważ, po pierwsze, w taki sposób wyodrębnia się ono spośród innych fragmentów świata, a po drugie, stanowi obiekt przestrzenny, w którym są zawarte inne obiekty np. serce.

Ekfrazja jako forma artystycznej wypowiedzi

Ekfrazja powstaje w wyniku przekładu intersemiotycznego, w którym konkretność uniwersalnych znaków kodu plastycznego (m.in. kształtów obiektów, barw), usytuowanych w planach przestrzennych obrazu, zastępują abstrakcyjne znaki kodu językowego, następujące po sobie w czasie. Taka wypowiedź jest zaliczana do najstarszych przekładów intersemiotycznych (m.in. Markowski 1999, Słodczyk 2017)⁹.

Badany tekst jest inspirowany dziełem plastycznym¹⁰. Składa się z dwóch modułów: opisowego i narratywizacyjnego (Markowski 1999, Gogler 2004)¹¹. W komponentach opisowych występują wierne, lub w miarę wierne, prezentacje elementów świata przedstawionego dzieła malarskiego, a w narratywizacyjnych (opowiadających, fabularyzujących) znajduje upust empatia odbiorcy wobec obrazu, jego intelekt, erudycja, wrażliwość, wyobraźnia, zmysł artystyczny, itp. Bazując na tych predyspozycjach, twórca ekfrazy rozwija ujęte w części opisowej motywy, czyli snuje refleksje, dopowiada, polemizuje, ocenia itp. Niejednokrotnie trudno oddzielić od siebie obie części artystycznej wypowiedzi (Gogler 2004).

Święta Emerencja tytułową postacią ikony

Pod nazwą *Święta Emerencja* ikona była znana na Zachodzie, natomiast w kościele prawosławnym nosiła miano *Panagija*, czyli *Prześwięta*. Znaczenie etymologiczne imienia *Emerencja* brzmi: *ta, która się dobrze zasłużyła* DEON.pl [dostęp 2023.08.30]. Trudno byłoby tę parafrazę zakwestionować, uwzględniając drzewo genologiczne rodu, z którego wywodzi się Zbawiciel Świata. Pełni przecież

⁹ Przykładem fragmentu uznanego za ekfrazę jest opis tarczy Achillesa w dziele Homera *Iliada*.

¹⁰ Ekfrazja (z geckiego) – utwór poetycki będący opisem dzieła malarskiego, rzeźby lub budowl (STL). Może nią być też utwór narracyjny lub jego fragment.

¹¹ Proporcje między tymi warstwami decydują przy tym, czy wypowiedź o obrazie jest ekfrazą, czy hypotypozą (por. Słodczyk 2018, s. 146).